

שפה ויצירה: חידוש הספרות העברית ותודעת השפה בתפיסת ההשכלה

תדמיתם העצמית של סופרי ההשכלה בגרמניה כמחדשי השפה והספרות

שאלת ראשיתה של ספרותנו החדשה עוררה ויכוח ער בין ההיסטוריונים הראשונים של הספרות העברית. היו שקבעו את ראשיתה בהשכלה הגרמנית, והיו שהקדימו וראו את תחילת הספרות החדשה בהשכלה האיטלקית. בנושא זה עסקתי בכמה חיבורים, ובהם קבעתי את תחילת הספרות החדשה בהשכלה העברית בגרמניה, ואף זיהיתי את מייסדיה.¹ בכך צעדתי בעקבות מבקרים והיסטוריונים של הספרות שקדמוני, אף כי הרחבתי את תחומי הדיון, הצבתי הגדרות חדשות לבחינת המודרניזם ולקביעת ראשיתה של הספרות החדשה, ואיששתי את מסקנותיי תוך היסמכות על טקסטים של ההשכלה בהיבטים שונים משל קודמיי. דיוני פה יסיט את המבט למשכילים הראשונים עצמם ולתודעתם העצמית כיוצרי ספרות, ויגדיר מחדש את מאמציהם לחדש את הספרות העברית. כידוע בחר יוסף קלוזנר בדמותו של נפתלי הירץ ויזל ובספרו דברי שלום ואמת כפותחי הספרות העברית החדשה, ואף הזכיר את "דור המאספים" באותו הקשר. לחובר, לעומתו, תלה את ראשיתה של הספרות העברית החדשה ברמח"ל וביצירתו, ואילו חיים נחמן שפירא בחר ב"המאספים" – סופרי "המאסף", כתב העת העברי המודרני הראשון של ההשכלה הגרמנית, שהופיע בין השנים 1811–1783.² בין

1. מאמר זה מבוסס על הרצאה בכנס האיגוד ללימודי היהדות בארה"ב בדצמבר 2001. ראה חיבורי הקודמים: "לקביעת ראשיתה של ספרות ההשכלה העברית ובחינת המודרניזם", בתוך שלמה נש (עורך), בין הסטוריה לספרות: ספר יובל ליצחק ברזילי, ישראל 1997, עמ' רלח-רסט, (להלן פלאי, לקביעת ראשיתה); "When Did *Haskalah* Begin? Establishing the Beginning of *Haskalah* and the Definition of 'Modernism'", *Leo Baeck Institute Year Book* 44 (1999), pp. 55–96; "Criteria of Modernism in Early Hebrew *Haskalah* Literature", in Glenda Abramson & Tudor Parfitt (eds.), *Education and Learning*, Switzerland 1994, pp. 129–142
2. יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה³, א, ירושלים 1960; פ' לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה¹², א, תל אביב תשכ"ג; ח"נ שפירא, תולדות הספרות העברית החדשה², תל אביב תשכ"ז. וראה פלאי, לקביעת ראשיתה, עמ' רלח-רמ.

החוקרים והמבקרים האחרים שעסקו בנושא זה היו רב סדן, חיים ברדיין, ברוך קורצווייל, שמעון הלקין, יצחק ברזילי, אברהם הולץ, עוזי שביט, אברהם באנד וחיים שוהם.³ בהקשר דומה הועלתה גם שאלת הזמנים החדשים בתולדות ישראל ונבחנו גם השפעותיהן של החסידות והמתנגדות ואף נבחנו ספרויות היהודים בשפות אחרות. בחיבורי הקודמים סקרתי את התפתחות הביקורת וההיסטוריוגרפיה לאסכולותיהן השונות, ואת זיקתן לדיון בראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל.⁴ בחירתי הייתה ב"דור המאספים", בחירה שאוסיף לתמוך בה ולחזקה פה בראיות נוספות.

בחיבורי הקודמים בדקתי קריטריונים לבחינת הספרות החדשה, שהועלו בעבר בדיונים בנושא זה, כגון החילוניות, ומצאתי, כי אלה לא היטיבו לבטא את מצבה הייחודי של ספרות ההשכלה.

3. דב סדן, על ספרותנו: מסת מבוא, ירושלים 1950, עמ' 1-9. הפרק הראשון שם נדפס תחילה כמאמר: "על תחומי ספרותנו החדשה", מולד ב (תש"ט), עמ' 38-41. סדן חזר על התאוריה שלו במאמרים אחרים, בין היתר במאמרו "על ספרותנו: מסת חיתום", ירושלים יא-יב (תשל"ז), עמ' 162-171; חיים ברדיין, "לשאלת ראשיתה של ספרותנו החדשה", הכינוס העולמי למדעי היהדות (קיץ תש"ז), ירושלים תשי"ב, עמ' 302-306; ברוך קורצווייל, ספרותנו החדשה: המשך או מהפכה, ירושלים ותל אביב תש"ך, עמ' 16; שמעון הלקין, זרמים וצורות בספרות העברית החדשה, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 29; idem, *Modern Hebrew Literature*, New York 1970, p. 36; הג"ל, מבוא לספרות העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 9-12; I. Eisenstein-Barzilay, "The Ideology of the Berlin Haskalah", *Proceedings*; *Jew in the American Academy for Jewish Research* 25 (1956), pp. 1-37; idem, "The Jew in the Literature of the Enlightenment", *Jewish Social Studies* 17, 4 (October 1956), pp. 243-261; idem, "The Background of the Berlin Haskalah", *Essay on Jewish Life and Thought*, New York 1959, pp. 183-197; idem, "The Italian and Berlin Haskalah", *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 29 (1960), pp. 17-52; הג"ל, "לבדיקת מהות ההשכלה וביקורתה", הדואר מג 19-20 (תשכ"ד), עמ' 320-321, 348-347; A. Holtz, "Prolegomenon to a Literary History of Modern Hebrew Literature", *Literature East and West* 11, 3 (1967), pp. 253-270; שביט, שירה ואידיאלוגיה, תל אביב 1987, עמ' 14-15; A. Band, "The Beginning of Modern Hebrew Literature: Perspectives on 'Modernity'", *AJS Review* 13 (Spring-Fall 1988), pp. 1-26; (תשמ"ח), עמ' 16-18, 46-48 (נדפס בספרו בצל השכלת ברלין, תל אביב 1996, עמ' 21-9).

4. ראה בתחילת מאמרי הנזכרים בהערה 1. כמאמר זה לא אדון בשאלת מבשרי ההשכלה, שנידונה בספריהם של ההיסטוריונים עזריאל שוחט (עם חילופי תקופות, ירושלים 1960, פרק עשירי: "ניצני השכלה"), עמונאל אטקס, שמואל פיינר ואחרים. ראה מראי מקומות במאמרי "לקביעת ראשיתה", הערות 10, 11. נושא זה הועלה מחדש על ידי פיינר במאמר על "ההשכלה המוקדמת ביהדות המאה השמונה-עשרה", תרכ"ץ סז, ב (תשנ"ח), עמ' 189-240, ובאחרונה בספרו מהפכת הנאורות, ירושלים תשס"ב.

טענתי שם שכמה מהבחנות החוקרים היו סימפטומים ותוצאות של "תהליך מעבר שהביא למודרניזם... אך אינן המרכיב הראשי ובוודאי לא ההיבט הייחודי של התפנית" בכיוון מודרניזם שאירעה בתקופת ההשכלה.⁵ רבים מן ההיבטים שהזכירו החוקרים אינם מייצגים את מהותה של המודרניות, שהיא, לדעתי, "שילוב של מגמות-על (mega-trends) המשקפות את מכלול התופעות האמורות לאפייין את המודרניזם בספרות ההשכלה".⁶

על כן הצעתי קריטריונים חדשים, שלא הועלו קודם לכן, לשם בחינת ראשיתה של הספרות העברית החדשה, וקבעתי קריטריונים למודרניזם שאינם קשורים בהכרח ב"חילוניות", מונח פרובלמטי החוזר ונשנה בביקורת ובמחקר לאפיון התקופה המודרנית וספרותה.

קריטריונים אלה קשורים הן בהיבטים ספרותיים של ההשכלה העברית הן בהיבטים רוחניים, תרבותיים ואידאולוגיים, המאפיינים את השינויים שלדעתי ציינו את תחילה של התקופה המודרנית בחיי ישראל.

טענתי שיש לחפש ולמצוא את הביטויים לשינוי המתחולל בתודעתם של הסופרים העבריים, משום שהיא משקפת את השינויים המתהווים באווירה של הנאורות וההשכלה במאה ה-18 במרכז אירופה ובמערכה ואת רוח הזמן בהתרחקותה.

בין הקריטריונים הזכרתי היגדים ישירים ומודעות גלויה לזמנים החדשים ולשינוי המתחולל באירופה, וביטויים כסויים, היגדים כמוסים, המעידים על "זרמים [רוחניים] שפעלו מתחת לפני השטח ועל רגישויות לאשר התחיל להתהוות אך טרם נראה מבחוץ".⁷ ציינתי, כי "ביטויים אלה משקפים בראייה מוקדמת את המגמות המתהוות, והם עשויים להיות חשובים יותר מן הביטויים הגלויים, מחמת המסרים הגלומים בהם בדבר היהדות והדת בזמנים החדשים".⁸ הקריטריונים לאבחון "החדש" ו"המודרני" איתרו בכתבי המשכילים ניסיונות להגדרות חדשות של היהדות, ביטויים לשינוי ערכים, שינויים בתפיסת ההיסטוריה היהודית והזמן היהודי, בקשת האושר מחוץ ליהדות ואי-קיום המצוות.⁹ אחת ההבחנות ציינה את התחושה הנרקמת בתודעה המשכילית, שהיהדות המודרנית כפופה עתה לתרבות המערב.¹⁰ בנוסף לכך הצעתי קריטריונים ספרותיים המאפיינים את הספרות החדשה

5. פלאי, לקביעת ראשיתה, עמ' רמה.

6. שם.

7. שם, עמ' רנג.

8. שם.

9. שם, עמ' רנד-רסא.

10. שם, עמ' רנג.

והמתהווה שהתבטאו בעיקר במכלול הסוגות החדשות שהוכנסו לספרות ההשכלה.¹¹

במאמר זה בדעתי להמשיך את דיוניי הקודמים ולבדוק את שאלת ראשיתה של הספרות העברית החדשה מתוך גישה חדשה, שבמידה מסוימת ממשיכה את שיטתי בעבר: בדעתי לעקוב אחר תודעתם העצמית של סופרי ההשכלה ותפיסת מעשה היצירה בהקשרו ההיסטורי בעיניהם עצמם כאחת הדרכים לקבוע את ראשיתה ותחילתה של ספרות "חדשה". בבדיקת כתביהם של סופרי התקופה עצמה אנסה לברר, אם הייתה להם תחושה או מודעות שהם "מחדשים" ספרות. הנחתה אותי שאלת מפתח אחת, ועליה אשתדל לענות במאמר זה: מה הקשר בין הערכת מצבה של השפה העברית בכתביהם ובין ניסיון חידושה על ידיהם, ומהי זיקתן של אלה לחידוש הספרות העברית?

למותר לומר, שתחושה זו אינה בהכרח קנה מידה יחיד ומהימן לקביעת ראשיתה של הספרות החדשה. מאידך גיסא, בחינתה תסייע בהערכת תחילתה של ספרות זו.¹² כמו כן ברור כי מודעות עצמית בדבר חידוש הספרות כשלעצמה עדיין אין בה הוכחה מובהקת כי אכן הבחינה ההיסטורית הספרותית-ביקורתית תראה במפעלם הספרותי את חידוש הספרות העברית.

בחרתי לצורך זה כמה סופרים מייצגים מאמצע המאה ה-18 במערב אירופה ובעיקר בגרמניה, וכן במאה ה-19, ובדקתי את כתביהם בקורפוס הספרותי והלשוני. יש להעיר, כי שרטוט דעותיהם והשקפותיהם ביחס לשפה ולספרות באופן כרונולוגי אינו בא לומר שקיימת שלשלת דעות שלולאותיה רתוקות אלו לאלו; ואף על פי כן לא מן הנמנע, שיצטיירו קווים נמשכים והולכים המעידים על מגמות כלשהן באותה תקופה.

שאיפת המשכילים לחדש את השפה העברית: ההיבט הספרותי

אחד ההיבטים החשובים ביותר של ספרות ההשכלה, שלדעתי לא היטבנו לקרוא אותה כראוי ולייחס לו את מלוא משמעותו, הוא עניין חידוש השפה העברית, החוזר ונשנה בכתביהם של סופרי ההשכלה. השאיפה לחדש את השפה העברית הובעה

11. ראה משה פלאי, סוגות וסוגיות בספרות ההשכלה העברית: הזיאנר המשכילי ואביזריהו, ישראל תשנ"ט; הנ"ל, דור המאספים בשחר ההשכלה: תרומתם הסיפורתית של חלוצי "המאסף", כתב-העת העברי הראשון, להשכלה העברית בראשיתה (תקמ"ד-תקע"א), ישראל תשס"א (להלן פלאי, דור המאספים).

12. רנה וולק הסביר, כי ההיסטוריה של הביקורת הספרותית מתארת את המודעות העצמית של הסופרים שהשפיעה עמוקות על דרכם בכתביה. ראה René Wellek, *Concept of Criticism*,

New Haven 1963, p. 129

בדרך כלל אגב ציון מעמדה הנחות של השפה העברית, אבחון תופעות זלזול כלפיה ומחאה חריפה על אי ידיעת עברית ועל הנטייה להעדיף שפות זרות במקומה. כחלק מהיגדים אלה יצאו הסופרים והיללו את השפה העברית כ"אם הלשונויות" וכלשון הקודש אשר ניחנה בסגולות ייחודיות.¹³ סופרים אלה הסבירו, כי האירועים ההיסטוריים שהביאו לחורבן הארץ ולהליכת העם לגולה הביאו בעקבותיהם לשפל במעמדה העליון של השפה העברית.

מחאתם של הסופרים על היחס לעברית לא הייתה חידושה של ההשכלה, שכן גם קודם לה, באותה מאה, התריעו מודקדקים ורבנים, מגדולי הדור, על ירידת העברית ועל הזלזול בלשון הקודש. עוד בשנות השלושים למאה ה-18 מחה המדקדק שלמה הנאו על הזלזול בשפה העברית ועל הטענה שכללי הדקדוק אינם תואמים את "גדר המליצה". משום כך נטל על עצמו לכתוב את ספרו, ספר יסוד הניקוד, ולהראות את "אור יופי מליצת החכמה" ואת "קול הדר תפארת צחותה".¹⁴ אף הוא התריע על הזלזול בעברית, אך כמדקדק עניינו "מקצועי" דקדוקי, דהיינו להגיש את מערכת הדקדוק העברי כתואמת את "המליצה". בכך הציג את תפיסת מהות הלשון במשנתו: קישור בין הלשון ובין ביטוייה הציוריים, הרטוריים, ולמעשה עוד יותר מכך – זיקת הלשון לטקסט התורתי ולמשמעותו. לסברתו "הזרים [=תופעות מוזרות] היוצאים מכללי הדקדוק רומזים על דברים פנימיים הנעלמים ונסתרים במאמר וזהו היתרון הנפלא מה שיש לתורה האלהית על כל חברי החכמות והנימוסיים" (עמ' 5). הוא צידד אפוא בידיעת הדקדוק משום שהיא מסייעת להבנת סתרי תורה. המגמה בדבריו אינה לשונית או ספרותית כי אם דתית טהורה ומכוונת כלפי לימוד התורה. מגמה דומה נמצא בדברי שני רבנים חשובים באותה מאה. בתק"ה (1745) התייחס ר' יעקב עמדין לעברית כ"לשונונו הטבעי" והתלונן על כי "אין אחד מאלף

13. ראה את הפרק על לשון ההשכלה בספרי דור המאספים, עמ' 190–192; וכן הפרק על תחיית הלשון העברית בספרי: *The Age of Haskalah*, Leiden 1979; new, revised edition: Lanham, MD. 2006, pp. 73–90. בפרקים אלה סקרתי את הספרות הביקורתית שדנה בתופעות הלשוניות של ההשכלה העברית. כבר שלמה הנאו הזכיר זאת בספרו ספר יסוד הניקוד (אמסטרדם 1730), עמ' 3: "לשון הקודש... אם כל הלשונויות". סאטאנוב החשיב את העברית כ"אם כל הלשונויות" (יצחק סאטאנוב, ספר המדות, ברלין תקמ"ד, דף פח ע"א) וכ"גברת הלשונויות" (ספר החיון, א, ברלין 1775, דף יט ע"ב; וכן באגרת בית תפלה, ברלין 1773, עמ' ד). וכן יהודה בן זאב ב"שיר למעלות ולתפארת לשון עברי והתועלת בלמודה": "אם הלשונויות שפת עבר לשון תפארת" (תלמוד לשון עברי, וינה 1827, דפים ו ע"ב – ז ע"א). ואף נחמן בר"ש: "ולשונונו הקודש, אם כל לשון" (עין משפט, ברלין תקנ"ו, עמ' ב). והמשכיל אהרן ראזנעבאך, בהקדמתו "לכבוד כל דורשי לשון עבר ומכבדיה", נדרש לכינוי "אם הלשונויות" (רוח דעת ויראת ה', רדלהיים 1821, עמ' iv).

14. הנאו, "הקדמת המחבר", ספר יסוד הניקוד (לעיל הערה 13), עמ' 4–5 (לפי מספורי): "כי בבני ישראל ראיתי שערווריה... נפחת מקור תפארת הלשון".

מכיר לה"ק לשוננו הטבעי על בוריו".¹⁵ אך הקשר הדיון עוסק בהיגוי התפילה כהלכתה וכמניעת שיבושים בתפילת שליח הציבור. המונח "לשוננו הטבעי" מוסבר במקום אחר כלשון מובנית. לפיכך ילד שיגדל מבלי שישמע לשונות אחרות "יתחיל לדבר לשון הקודש מעצמו בלי לימוד. שהיא לשוננו המוטבע בו".¹⁶ כינוי אחר שנדרש לו עמדה ביחס לעברית הוא "לשונם האמיתי",¹⁷ לשון שאף חכמי האומות שואפים להכירה כדי להגיע לשלמות. ואילו יהודים אמידים מעדיפים ללמד את בניהם לשון צרפת (עח ע"ב).¹⁸ בהקשר זה התלונן עמדה כרב וכמוכיח בשער נגד תנפעות-של מודרניזציה בין היהודים, כגון יציאה ל"תרבות רעה", עיסוק במוזיקה ואימוץ אפנת הלבוש הזרה. עמדה גם צידד בלימוד הדקדוק כצורך "לכל בעלי תורה".¹⁹

איש ריבו ר' יהונתן אייבשיץ העיר אף הוא במרירות בתקל"ט (1779) על מצבה של השפה "ככלה בבית אביה עלובה ורעושה" ועל הזלזול בה: "אין איש שם על לב לדבר בצחות הל' בעברי אמתי וכל א' חותר ללמד בנו לשון צרפת... ל' אשכנו וכדומה מהלשונות... ול' עברי אין משגיח בו".²⁰ אך עיקר דבריו, כדברי עמדה, מגמתם דתית מובהקת. מניה וביה הטעים אייבשיץ, כי מעלת לשון הקודש גדולה כי "היא המקרבת ישועה וגאולה" (עמ' 189), וכונתו להתריע כי אי ידיעת העברית וההיגוי המשובש פוגמים בתפילה ובקריאת שמע, ולא זו בלבד אלא גם ב"צרופי שמות ודגולות אמת" הכמוסים בלשון הקודש, "ועז"נ [=ועל זה נאמר] החיים והמות ביד הלשון" (שם).

תלונה דומה על הזנחת העברית השמיע ב-1749 יצחק וצלר, סוחר אמיד שהרבה לנסוע באירופה לרגל עסקיו. בזיכרונותיו, ליבס בריוו, שנותרו בכתב יד, והם מעין אוטוביוגרפיה, מעין ספר מוסר, הוא מתייחס לעברית כאל "לשון האם הקדושה" ("היליגה מוטר שפראך לשון הקודש"). אף הוא מתלונן על שמלמדים את בנות ישראל לשונות זרות, צרפתית ואיטלקית, במקום ללמדן "תורת משה שבכתב", שדרכה תלמדנה את לשון הקודש.²¹

15. יעקב עמדה, סדור שערי שמים, ב, אלטונא תק"ו-תק"ז (ד"צ בני ברק 1966), דף עח ע"א, בחלק "שער שלכת", "חלון המצרי". וכן במהדורות יוסף שלום הלוי וינפלד, סדור היעב"ץ, "שערי שמים", ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' רל-רלא.

16. יעקב עמדה, ספר מגדל עוז, זיטומיר תרל"ד (ד"צ ירושלים תשל"ח), בחלק "עליית הלשון", עמ' 312.

17. עמדה, סדור שערי שמים, ב, חלק "חלון המצרי", דף עח ע"ב.

18. מספרי העמודים בסוגריים בגוף המאמר מתייחסים למובאות מן הטקסט המקורי הנידון באותו מקום ובאותו הקשר ונוכח בהערה קרובה, וכן להבא במאמר.

19. עמדה, ספר מגדל עוז, "עליית הדקדוק", עמ' 166.

20. יהונתן אייבשיץ, יערות דבש, חלק ב, ורשה תרמ"ט (תקל"ט-תקמ"ב), עמ' 189. וכן עיין בפרק על לשון ההשכלה בספרי דור המאספים, עמ' 183.

21. הטקסט של ליבס בריוו יצא לאור בלויית תרגום ומבוא. ראה, Morris M. Fierstein (ed)

המשכילים העבריים באו אפוא אל המוכן מבחינה זו, והם אימצו דברים שבכח השפה העברית שכבר הוכאו בספרות הקלטית וכן נשמעו באותה מאה בחוגי היהדות הרבנית ובין המדקדקים המסורתיים, ושמגמתם הייתה מסורתית בעליל.²² אך למשכילים הייתה כוונה אחרת.

עד כה הבנו את הביטויים המציינים את שאיפתם של ראשוני המשכילים והסופרים בני התקופה לחדש את השפה העברית כנוגעים לשפה עצמה בלבד.²³ אמנם יש לומר, כי המגמה בכיקורת ובמחקר שדנו בנושא זה הייתה לתלות את השאיפה לחידוש השפה העברית בשאיפות נוספות של ההשכלה העברית הקשורות בשפה, כגון הרצון לשוב אל התנ"ך ואל שפתו, לפירושו על פי הפשט ולכתיבה פוריסטית בדרכי הלשון של התנ"ך. ההיצמדות ללשון המקרא תבעה הימנעות מבליל הלשונית שהיה נהוג בכתיבה הרבנית, וכן ביטול השימוש באידיום המעורפל, בגיבוב לשון פיגורטיבית ומצועצעת ובנטייה לארכנות ולחזרות מפולפלות ומכולבלות וכדומה.

ואכן כך נקראים הדברים על פני השטח כמוונים אך ורק אל הלשון, וכך נראים הם לכל בר בי רב.

ואולם כשנעיין היטב בדקויות הביטוי ובהקשרים הנאמרים והרמוזים נבחין, כי ההיגדים בכתיבה של כמה סופרים חשובים, שהפרו את מחשבת ההשכלה ויצירתה, חורגים מגדר טיפוח הלשון גרדא, והם נושאים מטען תרבותי רב-משמעות. ביטויים המתייחסים לחידוש השפה העברית והרחבתה נאמרים לא רק לגבי השפה אלא לגבי ספרותה, דהיינו הביטוי היצירתי של השפה. משום כך אני טוען, כי רבים מן הסופרים שהביעו ביטויים אלה על חידוש השפה התכוונו לא רק לשפה, אלא הם הביעו באמצעותם את השאיפה לחדש את הספרות העברית. חידוש השפה בביטוייה השונים בכתיבה של סופרי השכלה מרכזיים אינו אלא קוד

²² *The Libes Briv of Isaac Wetzelar*, Atlanta 1996, עמ' 48 בחלק היידי, עמ' 50 בסימון העמודים במקור. קטעים תורגמו וסוכמו על ידי שמחה אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, ד, תל אביב תש"ח, עמ' קיא-קיט.

²³ כאמור, לא אכנס כאן לדיון בשאלת מבשרי ההשכלה, ואף לא בשאלת המשכילים המוקדמים, שהועלתה ונבדקה מחדש בשנים האחרונות בעקבות הדיון הנזכר. ראה מאמר "לקביעת ראשיתה", עמ' רלה, רלז-רלח, ובהערות הנלוות לטקסט. ועיין לעיל בהערה 4.

²³ ראה בפרק על לשון ההשכלה בספרי דור המאספים, עמ' 181-182, והנספח "רשימת מחקרים על לשון ההשכלה", עמ' 194-195, שבו מובאת ביבליוגרפיה ענפה של מחקרים ומאמרים על לשון ההשכלה. יש לציין שהמבקר אלכסנדר ברזל טוען, כי "מראשונים עד אחרונים, כל סופרי ההשכלה הירבו לעסוק במחשבת הלשון, ככלי יצירה. לרובם זה עיסוק אסתטי מפורש יחיד" ("המעבר מן האובייקטיבי לסובייקטיבי: התודעה האסתטית של תנועת ההשכלה", מאזנים יח [תשכ"ד], עמ' 252). היו חוקרים שבדקו את לשון ההשכלה כלשון ספרותית, תוך ציון איכויותיה. ראה מ"ב שנידר, "להרחבת הלשון ותקונה", לשוננו ז (תרצ"ו), עמ' 56-62.

לחידוש הספרות העברית, מעין קיצור דרך לשוני, מוסכמה לשונית מקובלת. באמצעות קוד זה רמזו על המהפך המתרחש בהשכלה, שהיה מהפך אידאולוגי – שינוי כיוון מהותי ומגמות חדשות, אשר קיבלו את ביטויים באמצעות הספרות ושפתה המחודשת. היגדים אלה מייצגים, לפי הנחה זו, את תודעתם העצמית של סופרי ההשכלה השואפים לחדש את הספרות העברית ואת מודעותם לראשיתה של ספרות עברית חדשה, מחודשת או מתחדשת. נדגים טיעון זה בכתביהם של חמישה סופרים עבריים בפרוס ההשכלה.

דברן של משה מנדלסון על השפה העברית, שנדפסו באמצע המאה ה־18 ב"קהלת מוסר", עשויים לשמש נקודת מוצא לדיונונו משום שהם משקפים את רוח הזמן ומעלים מוטיבים יסודיים על השפה העברית העתידים לחזור ולהישמע בכתביהם של סופרים אחרים באותה תקופה ולאחריה. קהלת מוסר נערך על ידי מנדלסון וטוביה בוק במתכונת שבועוני המוסר האירופיים ובסגנונם, והיה אמור להופיע כשבועון, אך נדפסו ממנו שני גיליונות בלבד, והם מהווים תופעה תרבותית וספרותית חשובה ומעניינת.²⁴ הכותב, שאינו חותם את שמו ושכנראה היה מנדלסון, מתלונן שיהודי זמנו מזניחים את לשון הקודש: "ראה ראיתי אחינו בני ישראל עזבו לשונו הקדושה: והיטב חרה לי". בעקבות התפיסה המקובלת ביהדות ואף בין הוגי הנאורות וההשכלה, קבע הכותב כי השפה העברית היא "המבחר שבלשונות" ו"השלימה מכל הלשונות"; ואף על פי כן "אין איש מתחזק להשיב הלשון על כנה כמשפט הראשון".²⁵ הדרישה לחדש ימיה של הלשון העברית מתחזקת בטיעונים ממקורות היהדות עצמה, "חובה עלינו ללמד לשון הקדש כמאמר הרמב"ם" (עמ' 4), והיא מקבלת את מובנה המלא כחידוש השפה לאור תופעות מקבילות בתרבות הסביבה, התרבות הגרמנית, שהעילית האינטלקטואלית זנחה את הכתיבה בלטינית בכתבי העת באותה מאה ועברה לכתוב בלשון הלאומית, בגרמנית. שבועוני המוסר, שקהלת מוסר הלך בעקבותיהם, פנו אל קהל קוראים רחב בשפה הגרמנית וכדוגמתם ביקשו עורכי קהלת מוסר לפנות אל הקהל היהודי הנאור בלשונו העברית: "נאלף מיתר האומות ללשונום בארצותם. לא נחו ולא שקטו עד הרחיבו גבול לשונם. ולמה נהי' הוויים שוכבים ולא נעשה כמעשיהם בלשונו הראשון במעל' והקודם בזמן?" (שם). טיעון זה חוזר ונשנה בכתבי המשכילים. אחת הדרכים לחידוש השפה, מדגיש המחבר, היא עצם הוצאת פרסום זה, שבכוונתו "לחוק על ספר דברי חכמים וחדתם קו לקו זעיר שם זער שם נכתבים

24. מאיר גילון מוצא בחיבור זה "נסיון ראשון ליצור השקפת-עולם הממזגת בקרבה את תורת היהדות עם תרבותה של ההשכלה האירופית, ובכך הוא פותח, בתחום הרוח, את תקופת היהדות המודרנית". ראה בספרו קהלת מוסר למנדלסון על רקע תקופתו, ירושלים תשל"ט, עמ' 1. וראה גם הערה 32 בהמשך.

25. קהלת מוסר, שער ב, עמ' 3-4, צילום המהדורה בספרייה הבריטית, מס' 23 b 1940.

במליצה למען ינעם לנפש הקוראים".²⁶ המחבר ניסה אפוא להוכיח את סגולותיה של השפה המאפשרות לכותב בעברית להתבטא היטב בכל מצב ובכל תיאור. ובלשונו: "העברים יביטו לראות כי נכון לשוננו לכל דבר מקרה ופגע. להרים קול בככי. לש[ן]ר בשירים על לב השמחים אל גיל או להוכיח בשער רשעי ארץ. ויקחו מוס[ר] וינאמו נאם לשון העברי[ם]" (עמ' 4). מדבריו נשמע כי הביטוי הספרותי אפשרי בשפה העברית. מכל מקום, את התופעה של הזנחת הלשון אין לחלות, לדעתו, בדלותה של הלשון.

בהמשך בוחן מנדלסון את הטענה שקשה לתרגם משפות אחרות לעברית, וכדי להפריכה הוא מתרגם לעברית קטע מתוך "הרהורי לילה" ("The Complaint or Night Thoughts", 1742–1745), מאת אדוארד יאנג, ומוכיח כי אכן ניתן להריקו מאנגלית לעברית ולקבל פרק ספרותי מעולה.²⁷

חשוב לענייננו, שלשם הוכחת עושרה של השפה העברית נדרש הכותב להדגמה באמצעות הספרות האירופית החדשה. מגמתו ומטרתו של הכותב הן ספרותיות בעליל, שהרי בחר שלא לתרגם מאמר או מסה עיונית בסגנון השבועונים המוסריים, כי אם קטע ספרותי מובהק, ובכך יצר עיבוד ספרותי חדש בעברית.

גם אם אין לראות בדבריו אלה של מנדלסון ובמעשה התרגום עצמו מגמה ברורה לחדש את הספרות העברית, נוכחנו, כי בתפיסתו של הכותב קיים קשר הדוק – וכמעט מובן מאלי – בין השפה ובין הספרות, וכי שיבה ללשון העברית מצטיירת בעיניו במישור הספרות העברית. במיוחד חשוב הדבר להבנת האסתטיקה והיצירה העברית במחשבתו של מנדלסון, שכעבור כמה עשרות שנים עסק בפואטיקה של שירת התנ"ך וב"ביאור" – התרגום והפרשנות לחומש – מפעל שהיו לו השלכות חשובות על החייאת השפה העברית וחידוש היצירה העברית הספרותית בתקופת ההשכלה.²⁸ ה"ביאור" ומשנתו של מנדלסון בכללה הפרו את יצירתם של ראשוני המשכילים והנחו אותם בקביעת התאוריה של הספרות העברית המתחדשת. הערכה זו מקבלת את אישורה מתוך עדותו של בן התקופה, שלמה דובנא, שהיה מקורב למנדלסון, והיא כלולה בהערה בכתב יד לעותק של קהלת מוסר הנמצא

26. עיין הערתי על כך, "מבוא: 'מכתב חדש, אשר ערך בימינו לא היה'", שער להשפלה: מפתח מועד להמאסף, כתב-העת העברי הראשון (תקמ"ד–תקע"א), ירושלים תשס"א, עמ' 19–20.

27. קהלת מוסר, שער ו, עמ' 16–17, בגיליון השני המצוי בספריית האוניברסיטה של לייפציג, וצילומו נמצא בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים, מס' אינ' 21/249.

28. ראה הפרק על השירה בספרי דוד המאספים, עמ' 30. מעניין שעל דבריו של מנדלסון באור לנתיבה (ברלין תקמ"ג), המבוא שנתפרסם בנפרד ל"ביאור", מרחפת רוח מסורתית מובהקת, ומנדלסון מזכיר את תחיית הלשון כחלק מתחיית האומה במושגים משיחיים: "עד בא עת דודים שיקים את סכת דוד מעפר, ויאמר לבת ציון הנופלת קומי על רגלך וחי! וישלח את רוחו גם בלשון המאושר, להחיותו ולהשיבו על כנו, כמשפט הראשון" (עמ' 27 למספרי).

בספרייה הבריטית. דובנא, שהיה פעיל בתחילת מפעל ה"ביאור" של מנדלסון,²⁹ העריך את התופעה המעניינת הגלומה בקהלת מוסר מהיבטה הלשוני והספרותי ומבחינת חידוש השפה העברית והדגיש את מטרת העורכים במילים האלה: "הקונטרס הזה חברו שני אנשים מופלגים בתורה... והיתה כוונתם בזה לעורר הישנים ולהקיץ הנרדמים מתרדמת ושנת הזמן, להרגילם בדברי מוסר בתקון מדותיהם, גם להלביב את הלבבות ביופי מליצת לשון הקודש, אחרי אשר אבדה מבינינו בעו"ה"³⁰ לפי הבחנה זו ביקשו עורכי קהלת מוסר להראות את יפי המליצה העברית – להצביע על האסתטיקה הקיימת בלשון היצירה העברית. ביטויים כמעט זהים לכך על מצבה הירוד של העברית ו"תרדמת הלשון" השמיע שלמה הנאו עוד קודם לכן, ב-1730, בהקדמה לספרו ספר יסוד הניקוד.³¹

דובנא העריך את תרומתם של העורכים – מנדלסון וטוביה בוק³² – בחידושים שהנהיגו בשני מישורים: הראשון, במוסר ובתיקון המידות שהתקשר בהגות של התקופה בלשון, והשני, בפעולתם להערכה מחדש של אסתטיקת הלשון העברית. הוא הבחין במטרתם של העורכים להפיץ את השפה ולעודד יצירה עברית: "למען תרבה הקנאה קנאת סופרים, ותרבה הדעת, ובחורי חמד איש את רעהו יעזורו בלמוד דרכי לשון הקודש" (עמ' 4). עדותו שבכתב יד של דובנא חשובה אפוא משום הבחנתו שבעקבות הידרדרות הלשון העברית באו עורכי קהלת מוסר לשקם אותה, וכי שיקום השפה וחידושה קשורים לעשייה ספרותית ("קנאת סופרים"). ברור כי דובנא קישר את השפה עם המליצה העברית, שהיא הביטוי הפיוטי והיצירתי המובע באמצעות השפה.

דברים דומים לאלה שכתב מנדלסון בקהלת מוסר בדבר מעמדה הירוד של השפה העברית חוזרים ונשמעים יותר ויותר בכתביהם של הסופרים העבריים במחצית השנייה של המאה ה-18, ומבטאים את תסכולם ועם זאת את נחישותם להחזיר את עטרת השפה לישנה. כ-15 שנה לאחר מנדלסון, ב-1771, התלונן אחד המשכילים העבריים הראשונים, הרופא מרדכי לוויון-שנאבר, בספרו מאמר התורה והחכמה, שנדפס בלונדון, אף הוא על "עזיבת לשונינו הקדושה ורישול ההתרגלות בו". כמנדלסון גם לוויון היה מודע להתפתחויות בספרות האירופית של זמנו בדיונו על

29. על המחלוקת שנתגלעה בין מנדלסון ודובנא ראה קלוזנר, היסטוריה (לעיל הערה 2), א, עמ' 74-73.

30. קהלת מוסר, שער א, עמ' 1, צילום המהדורה בספרייה הבריטית. ההדגשה שלי.

31. הנאו, ספר יסוד הניקוד (לעיל הערה 13), עמ' 4 לפי מספורי: "היתה כל מגמתי בספר הזה... לעורר ישנים ולהקיץ נרדמים אשר נרדמו בתרדמת שנת העצלות".

32. ראה יעקב טורי, "מבעיית 'קהלת מוסר'", קרית ספר מג, ב (אדר תשכ"ח), עמ' 279-284; Alexander Altmann, *Moses Mendelssohn: A Biographical Study*, University, Alabama 1973, pp. 83-87

השפה העברית, והביא קריטריון לשיפוט ולהערכה הלקוח מתרבות הסביבה, שלימים חזר ועלה בטיעוני המשכילים: "האומות אשר סביבותינו הקרובים והרחוקים, לא ינחו ולא ישקטו מעשות ספרים אין קץ", והן אף מרחיבות את לשונן.³³ ומשכיל זה שואל בהתרוסה: "ומדוע נגרע מנחל[ת] אבותינו לעזוב לשוננו הקדושה".³⁴ ובספר אחר שחיבר בתקמ"ד קורא לוויזון-שנאבר "לחזק את בדק לה"ק אשר אין דורש ואין מבקש לה".³⁵

באותה שנה, עם תחילת הופעתו של המאסף, הביע לוויזון-שנאבר את תמיכתו במפעלם של המאספים, ובמאמר ששלח אל כתב העת חזר על עיקרי הדברים שפרסם בספרו, ואף ציטט אותם במלוא הלהט ושאיפת התיקון. הוא חזר על הטיעון שהשמיעו המשכילים, "ומה יאמרו הגוים אשר סביבותינו", והוסיף הסבר מקורי: "בהתוכחם עמנו בלשונינו אשר הפרתם במ יותר גמורה מהכרתינו?" לפי טיעונו נוצר מצב אירוני, שהגויים מיטיבים מן היהודים לדעת עברית. לוויזון-שנאבר קבל על הזנחת השפה, "לא טוב הדבר אשר אנחנו עושים להשליך אחרי גינו עטרת תפארת לשוננו", וקרא אל היהודים "לכו ונתחזקה בעד עמנו ובעד לשוננו... ונדבר בשפתינו הברורה נגד מלכים ולא נבוש".³⁶

דבריו של משכיל מוקדם זה אופייניים לאותם משכילים עבריים שהיו להם עניין להקפיד על צחות השפה ושאיפה לחידושה. וכאמור הוא אף מזכיר בהקשר זה עשיית ספרים, אף כי אין להסיק מלשון כתיבתו כי הוא דן בכתיבה יוצרת. כמו כן אין למצוא בדבריו זיקה ממשית בין חידוש השפה לחידוש הספרות. עם זאת, הדחף והצורך להוכיח שאפשר לכתוב ספרות יפה בעברית מציינים את הלוך המחשבה ואורחות היצירה של סופרי ההשכלה האחרים.

דחף זה הניע את דוד פראנקו מינדיס, מסופרי ההשכלה המוקדמים באמשטרדם, לפרסם בשנת תק"ל עיבוד עברי של המחזה המקראי גמול עתליה על פי ראסין ומטאסטאזיו. בהקדמה לספרו התלונן גם הוא על היחס לעברית בין בני דורו,

33. מרדכי [לוויזון]-שנאבר, מאמר התורה והחכמה, לונדון 1771, עמ' ה: "איש ואיש מדבר וחובר חבר בלשון עמו למען הרחיבו". על לוויזון-שנאבר ראה בספרי *The Age of Haskalah* (לעיל הערה 13), פרק 7, עמ' 131-150.

34. לוויזון-שנאבר מציין את מיעוט "צחי המליצה ונעימי המדברים. ולא ימצאו כזא-אחד מעיר ושניים ממשפחה: ומספר בני ישראל המדברים בשפה ברורה מעט המה ונער יכתבם. ויתרם לשון עלגים ושפה אחרת ידברו... לא טוב הדבר אשר אנחנו עושים להשליך אחרי גינו עטרת תפארת לשוננו". והוא קורא: "לכו ונתחזקה בעד עמינו ובעד לשוננו הנתן ביד זרים" (לוויזון-שנאבר, מאמר התורה והחכמה, עמ' ה). וכן בהמשך: "ונדבר בשפתנו הברורה נגד מלכים ולא נבוש" (עמ' ו). דברים זהים חזר לוויזון-שנאבר ופרסם בהמאסף; ראה בהערה 36.

35. מרדכי גומפל הלוי לעוויסאן, "הקדמה שניה", ספר תוכחת מגילה, המבורג 1784, דף ח ע"ב.

36. "מכתב לח"דל"ע מאת החכם הכולל רופא ופראפעסר לעוויסאן", המאסף א (תקמ"ד), עמ' קפה.

המשבחים את "תפארת מליצות העמים", אך "הורידו לארץ כבוד צחות לשון הקדש לשון למודים ורפואות".³⁷ משום כך גמר אומר להוכיח "כמה וכמה טובה ויקרה לשוננו לשון עברים. משפת אדום וישמעאלים מואב והגרים... ואספרה לעיניכם בהלצות ושירים. בסגנון הכתובים מפי הנביאים הקדושים והטהורים" (ד ע"ב). הסבר זה על כתיבה לשם הוכחת סגולות הלשון הופך להסבר שבשגרה ולקלישאת לשון, ואף על פי כן, אין כל סיבה שלא לקבלו כלשוננו.

מינדים חזר על האפשרות להוכחת סגולתה של השפה העברית באמצעות תרגום-עיבוד-יצירה מאיטלקית לעברית בספרו המאוחר תשועת ישראל בידי יהודית, עיבוד המחזה המקראי על פי מטאסטאזיו, שהופיע בשנת תקס"ד (1804). כמשכילים אחרים וכעורכי המאסף ב"נחל הכשור" (כפי שיובא להלן) נזקק מינדים לטיעון המתבסס על תרבות הסכיבה ונסמך על הביטוי המקראי: "להראות לעמים ולשרים הישרים אוהבי דעת לשוננו הקדושה הנצחית המסוגלת והשלמה מכל הלשונו... ואת יקר תפארת גדולתה". וכמנדלטון בקהלת מוסר בא מינדים להוכיח את סגולת השפה העברית בתרגום נאות מאיטלקית: "שזו כחה להעתיק בה על פרטי שכיות לבכות החכמים ומשכילים הכתובים בארצותם בלשונתם לגוייהם הן בהלצה והן בשיר מבלי נטות מני דרכם עד מדרך כף רגל".³⁸ משום כך פרסם, לדבריו, את הספר. לנוכח חוסר העניין בלימוד העברית "בדורנו זה" הוא מכריז תוך רמיזה אינטר-טקסטואלית משמעותית: "עת לעשות מטעמים בדבש ונופת צופים המליצה והשיר" (עמ' 10); ברקע מהדהד הכתוב "עת לעשות לה' הפרו תורתך".

סופר זה, כלוויזון-שנאבר, ועוד יותר ממנו, הצטרף אף הוא למאמץ המשותף של סופרי "המאסף" להחיות את השפה והספרות, ופרסם שם מפרי עטו, ואף הדפיס את ספריו בבית הדפוס של המשכילים בברלין.³⁹

גם סופר עברי שהיה סמוך לשולחנם של המשכילים בברלין ושהשתתף במפעל ההשכלה כשלמה דובנא, שהוזכר לעיל, התריע ב-1778 על ירידת הלשון העברית בארצות אשכנז בהקדמתו למפעל ה"ביאור", עלים לתרופה. כמובן, עניינו בקונטרס זה לפרסם את הצורך בפירוש נאות ובתרגום לתורה, ואכן הקדמתו נוטה להדגיש זאת. אך גם בטקסט זה אנו מבחינים, כי ירידת השפה נתפסת בעיניו לא רק במישור הלשוני אלא גם במישור הספרותי: "ירדנו פלאים ואין מקים. כי דרכי לשוננו

37. דוד פראנקו מינדים, "הקדמה", גמול עתליה, אמשטרדם תק"ל, דף ד ע"ב. והוא מתפלמס עמם: "היאמן כי יסופר שהלשון אשר דבר פי ה' צבאות. מיום ברוא ארץ ושמים והמאורות הנפלאות. היפיפיה כחמה בדברי וספרי נביאים ונביאות. תקל בעיני איש בארץ ותשא חן לפניו ממנה (בלתי נאווה כמורה) אחת האמהות. ואל יצא איש ממנו ממקומו לקנא קנאות. יוכיחם על פניהם ויודיעם כי טח מהשכיל לבותם ועיניהם מראות" (ה ע"א).

38. דוד פראנקו מינדים, "פתיחה", תשועת ישראל בידי יהודית, רדליהיים תקס"ד, עמ' 9.

39. על פרסומיו בהמאסף ראה משה פלאי, שער להשכלה (לעיל הערה 26), עמ' 107, 149-150, תחת שמו.

הקדושה נשכחו מבינינו. וצחות מליצותי"ה] נעלמה ממנו. ונועם שירי"ה] נסתור מנגד עינינו". השפה והספרות כרוכות זו בזו בתפיסתו.⁴⁰

את הידרדרות הלשון העברית חזר דובנא וקִישר כעבור שנתיים (בתק"ס) עם היעלמות היצירה העברית בדורות האחרונים. במבואו ל"לישרים תהלה" מאת רמח"ל שההדיר בברלין הבחין דובנא בהיעדר ספרות יפה בזמנו, ועם זאת הוא מציין כי מתחילה להיראות דרישה לספרות עברית. הוא פונה אל קהל הקוראים הפוטנציאלי, אל "בחורי חמד, המשתוקקים לדעת משל ומליצה, הרודפים לדבר צחות! ותבקשו ולא תמצאו, כי גמר ממשל משלים, פסו דוברי צחות מבינינו, מעת נסתם חזון ונביא". לדבריו גם אלה המוכשרים ליצירה עברית אינם מגשימים את חפצם: "וכל איש ואיש אף החכם אשר לו חיך לטעום דבש המליצות אשר בכ"ד ספרי הקודש, ילאה לכתוב על ספר בלשון צח ונקי את אשר הולידו עשתונותיו".⁴¹ משום כך גמר אומר להוציא לאור מהדורה חדשה של לישרים תהלה שיש בה כדי להדגים את יפי המליצה העברית וצחות הלשון. תקוותו היא כי הלשון תִּרְפָּא ותשוב להיות לשון צחה.

באותו נושא ובהקשר של ה"ביאור", הביע נפתלי הירץ ויזל בשנת תקמ"ג גישה דומה לצורך בשינוי היחס כלפי השפה העברית, שייעשה באמצעות החינוך היהודי. בהקדמת-הסכמתו "מהלל ריע" ל"ביאור" של מנדלסון וסיעתו, המפעל המרכזי של ההשכלה הגרמנית, התייחס ויזל למעמדה של השפה העברית בעיקר בחינוך היהודי, ודרש שהמורים ילמדו גם את "טיב הלשון וצחות המליצה ונועם השיר". הוראת הלשון העברית קשורה קשר הדוק, לפי תפיסתו, לרטוריקה ולאמנות ההבעה, וכן לתופעה השיירית בספרות.⁴² במניפסט החינוכי דברי שלום ואמת, שכתב ויזל שנה קודם לכן, הוא מיישם את תפיסת השירה המקובלת עליו במישור החינוכי. הוא טוען שהוראת השירה התנ"כית לתלמידים תעורר בהם כוחות נפש סמויים "וקצתם יגיעו עד תכלית דבר ויהיו משוררים ודוברי צחות".⁴³ שפה וספרות כרוכות אפוא לפי תפיסתו בהדי הדדי, ובכך אף הוא ביטא את תפיסת סופרי ההשכלה האחרים.

*

במחצית השנייה של המאה ה-18 נשמעו אפוא קולותיהם של סופרים עבריים המתריעים על מעמדה הנחות של השפה העברית, מוחים על הזלזול בה ומביעים את שאיפתם לשקם ולהחיות אותה. זו אינה כמיהה ערטילאית או היגד סתמי ובלתי

40. שלמה דובנא, עלים לתרופה, אמסטרדם 1778, עמ' 6 לפי מספורי.

41. שלמה דובנא, במבוא "אליכם משכילי עם", לישרים תהלה, ברלין תק"ס, עמ' 3 לפי מספורי.

42. נפתלי הירץ ויזל, "מהלל ריע", נתיבות השלום, ספר בראשית, ברלין תקמ"ג, ד ע"א.

43. נפתלי הירץ ויזל, דברי שלום ואמת, א, ברלין 1782, דף טו ע"א לפי מספורי.

מחייב, שהרי כמה מהם השתדלו להוכיח כי בידם ליצור יצירות בעברית בסגנון ההולם את הספרות האירופית בת זמנם. מבחינה זו נראה כי באו לחדש. אחרים אל נכון כרכו את חידוש הלשון עם הכתיבה היוצרת – עם חידוש המעשה הספרותי. אך בהיותם סופרים ומשכילים שפעלו ויצרו לעצמם באופן עצמאי ובודד (למעט דובנא וויזל, שהיגדיהם נכתבו בהקשר ה"ביאור"), לא ניכר בבירור מתוך דבריהם כי חשו שביצירתם הם "מחוללים" מהפך ספרותי, או יוצרים "ספרות" חדשה. הסופר העברי היחיד אינו רואה את עצמו כיוצר ספרות, אלא כיוצר יצירה, וגם בהגישו את היצירה לפני הקורא הוא עושה זאת במעט ענוותנות, כמקובל, ומתוך הצטדקות כלשהי והכנת הגנה מראש מפני מבקרים אפשריים.⁴⁴

אך לא הרי הסופר הבודד כהרי קבוצה של סופרים, לענייננו המאספים, הקבוצה החדשה שנוצרה סביב "המאסף" בפרוסיה משנת תקמ"ג (1783) ואילך, ושכללה סופרים ומשוררים גם בארצות אחרות. מכתביהם ניכר כי קיימת אצלם תחושה שהם יוצרים משהו חדש ביחד, וכי הם מחוללים תנועה ספרותית בעלת פרוגרמה ספרותית, תרבותית וחברתית – ועל כך במאמר נפרד.

44. למשל, הסברו של שלמה פפנהיים, אגדת ארבע כוסות, ברלין תק"ן, לסיכת כתיבת הספר: "המאמר הזה! יסדתיהו לתנחומת עצמי, אחרי אשר מתו עלי שלשה ילדים זכרים, ואחר, מתה עלי אשתי אהובתי בלדתה... והעליתי דברי נחמותי אלה על ספר למען יהיה לי למוכרת תמיד לשאת שבת אלוה, יחיל ודומם, ולבלתי אתרעם על מדותיו חלילה. וכאשר ראיתי שהועילו לי לדברי אלה להחזיק אותי במעוץ, הודות והלל לה', אמרתי לחלקם גם כן לזולתי להשיב נפש איש אשר ידע נגע לבבו" (עמ' 5 למספורי). ראה גם מנדל ברעזע [ברסלוי], "הקדמה", מאמר צדק ועוני או עוז הצדק, ברסלוי תקס"ט: "טרם הבאתי המכתב הקטון הזה אל הדפוס, כי יראתי חרפת המלעיגים..." אך "התחזקתי והייתי לאיש לדבר בלב חזק... באמרי אולי ימצאו אנשי מספר, אשר יהי' להם המכתב הזה למורה דרך" (ז ע"א).